

**SCIENTIFIC PAPERS
OF THE UNIVERSITY OF PARDUBICE**
Series C
Faculty of Humanities
7 (2001)

ĎÁBEL VE FOLKLORU

Bohuslav Šalanda

Filosofická fakulta Univerzity Karlovy
Fakulta humanitních studií Univerzity Pardubice

Mezi významné démonologické bytosti patřil ďábel, který ve svém vývoji procházel nejrůznějšími transformacemi. Setkáváme se tu především s mytologizací i demytologizací, diabolizací i antropomorfizací. Prosazují se různé předkřesťanské vlivy. Tak například působí dualistické představy íránské, kde proti sobě stojí vznešený pán Ahura Mazda a Ahriman. Zanedbatelná není ani ústní tradice o obrech, a to nejen skandinávská, nýbrž i středoasijská. V tomto případě máme co dělat také s tricksteriádou. Ve starobyklých mytologických představách totiž vedle sebe konali kulturní hrdina, civilizatér, a jeho protějšek, dublér, trickster, který se snažil jeho stvořitelské dílo překazit nebo napodobit, ale s polovičním úspěchem. V posledku můžeme identifikovat transformace totemistických představ, zvláště pokud jde o dohody, smlouvy a soutěže s totemovými zvířaty a později též s obry a ďábly.

Lze postihnout také žánrovou diferenciaci. Pro pohádkovou tradici je totiž příznačné, že ďábel v ní není bytost nebezpečná. Je možno jej přelstít, napálit, učinit hlupákem. Nebezpečnost se odlehčuje zesměšněním. Někdy byl ďábel zesměšněn dokonale. To už byl trouba, kterému bylo možno natřít záda, semlít zadek nebo zaklínit pařáty do dřeva. Přitom člověk vždycky vyvázne se zdravou kůží. V jiném případě se vyskytuje ďábel, s kterým lze vyjít, popřípadě s ním uzavřít spolupráci (viz například typ Belfagor neboli Čert a Káča). Takovýto ďábel je obvykle ve folklórní tradici označován jako čert. Ďábel v pověstech funguje hlavně v takové podobě, jak ho vytvořilo křesťanství. Původně nešlo o padlé anděle, ale patrně o přírodní demony, ztělesnění podzemních aspektů přírodních dějů. Prosvítají určité chthonické aspekty této figury. Ďábel se postupně stával vyhraněným principem zla. Takovýto ďábel neustále číhá na okamžik slabosti člověka; činí léčky a nástrahy. Usiluje o to, aby dostal duši člověka. Ďáblův příchod je rovněž umožněn přáním; v tomto případě funguje magická síla slova. Přece jenom je možno s ním vyjít, ale většinou za cenu ztráty duše. Pakt s ďáblem je vlastně hrou o duši.

Pro východní epický oikotyp jsou příznačné kosmogonické legendy o nepodařeném stvoření (miscreation). Tyto dosti frekventované legendy s etiologickými rysy

často čerpají z biblického podání a apokryfních textů; někdy však z předkřesťanské tradice.

Závaznou představu o stvoření přináší 1. Mojžíšova kniha (Genesis), která líčí postupně povědomí, v němž se 6. dne stane toto: *Řekl též Bůh: Vydej země duši živou, jednu každou podle pokolení jejího, hovada a zeměplazy, i zvěř zemskou podle pokolení jejího. A stalo se tak. I učinil Bůh zvěř zemskou podle pokolení jejího, též hovada vedle pokolení jejich, i všeliký zeměplaz podle pokolení jeho. A viděl Bůh, že bylo dobré.* Zde je Bůh jediný tvůrčí princip, jediná tvůrčí osoba, jediný zdroj všeho jsoucna.

Existují však široce rozprostraněné varianty frekventovaného výpravného typu, který je ve svém pojetí nezakrytě opoziční vůči biblickému pojetí a podání. Zde ďábel vystupuje jako druhá tvůrčí bytost, i když ne rovnocenná či rovnorodá. Jeho tvůrčí akty napodobují tvůrčí akty Boží, ale co je důležité: napodobují je nedokonale, nepodařeně. Z jeho rukou pak vycházejí nedokonalé výtvary. Ďábel je napodobitel Boha, opíčí se ne zcela úspěšně co do výsledku. Toto pojetí neklamně je spojeno s křesťanskou názorovou polohou, která v učení teologů formulovala jisté vlastnosti ďáblovy rčením: *diabolus similis dei.*

Tento typ podání převyprávěl do veršovaného švanku například německý básník Hans Sachs (1494 - 1576): Ďábel stvořil kozy a nasadil jim ďáblí oči. Uvedme jiný příklad variantů tohoto pojetí: vznik netopýra. Bůh stvořil vlaštovku a ďábel začne také tvořit ptáka. Ale co z toho vzniklo? Výtvar má uši jako kočka, ocas jako krysa a navíc kožená křídla. Nemá to nohy, jenom drápy pod křídly vpředu a vzadu. Bůh sice souhlasí, že i tomuto šibalskému výtvaru vdechne život, ale současně mu řekne, ať se nikdy neukazuje ve dne, ale jenom v noci, když boží ptáci spí. (Mimochodem - není náhodou, že takto právě je vysvětlován vznik netopýra. Noc je doba působení démonických sil včetně ďábla. V podvědomí byl netopýr spjat s čarodějnickými scénami a vytváří stafáž i ďáblu působení.). Jiní tvorové ďáblu vznikli při jeho pokusu stvořit člověka. Také zde se setkáváme s nepodařenými výtvary. Jako Bůh v Bibli stvořil člověka k svému obrazu, zcela pochopitelně, že ďábel - boží opice - stvoří opici. Výsledky stvořitelské soutěže lze sestavit do řady: kuň - osel, pes - vlk, včela - vosy, jedlý kaštan - koňský kaštan, obilí - plevel, déšť - kroupy, stříbro - olovo atd. atd.

V této souvislosti je nutno uvést okruh podání, kde je nepovedeným stvořitelem sv. Petr. Tento neporovnatelně méně frekventovaný okruh je obsažen v cyklu *Kristus a sv. Petr chodí po zemi*. V tomto případě jde většinou o nepodařené napodobování léčitelství Kristova. Určitá podobnost tu je, ale příběhy se sv. Petrem jsou druhotné. Jestliže je v dualistických povídkách o stvoření ďáblovu postava do jisté míry komická, pak u příběhů se sv. Petrem se komičnost ještě více stupňuje. Sv. Petr v cyklu o pouti s Kristem nabývá celkově charakteru švankové, humorkové osobnosti. Ale vraťme se zpět k vlastním dualistickým povídkám. V některých z nich Bůh usiluje ďáblu dílo zase nějak napravit nebo zneškodnit. Když ďábel stvoří myš, Bůh přidá kočku, aby ji chytala. Právě tento jmenovaný typ je velmi významný: vede zpět k pojetí Bible. Snaží se dualistické vyprávění smířit s Bibli, neboť v Bibli je jenom jedna tvůrčí bytost, jeden princip. Nadto všechno, co Bůh stvoří, je dobré, jak je výslovně řečeno.

Obojí momenty vyžadují zamyšlení. Především půjde řeč o místu ďábla v Bibli. Je až neuvěřitelné, jak se zřídka vyskytuje. Připomeňme si známé místo z úvodních partií Bible (1. Mojžíšova kniha, 3. kapitola): *Had pak byl nejchytřejší ze všech*

živočichů polních, které učinil Hospodin. A ten řekl ženě. O svůdci v ráji, o ovoci ze zapovězeného stromu je takto výslovně uvedeno. Dábel se výrazněji vyskytuje až v Knize Jobově ze 6. století před Kristem. Ale není ani náznakem nějaký protivník nebo protihráč Boží. Nejsou tu ani stopy po nějaké jeho vlastní moci, kterou by měl ze sebe a která by mu propůjčovala tvůrčí možnosti. Je to spíše příslušník jeho nebeského dvořanstva (tedy ani ne ještě padlých andělů), který jenom pokouší a vysmívá se zbožnému a spravedlivému člověku. Tady je zcela Bohu podřízen. V Bibli jsou i některá další místa, která byla až později Žkřesťansky jednoznačně interpretována, ale vychází se jenom z náznaků bez výrazné profilace postavy ďábla.

Nezapomeňme přitom na druhý moment. Bible zdůrazňuje, že Boží stvořitelské dílo bylo dobré. Ale to je přece jenom v rozporu s denní lidskou zkušeností: řada tvorů Božích je člověku nepřátelských, ať už jde o dravá zvířata, ať o lidi škodící. Dále se vyskytuje smrt, neštěstí, přírodní pohromy, postihující i lidi nevinné, ničím se neprovinivší. Otázka je nasnadě: Odkud se bere zlo na světě a jak smířit představu zla s principem a Božským původcem?

U starozákonního Jahva není nijak zvlášť jeho dobrota zdůrazňována. Má některé archaické rysy: krutost, mstivost, krvelačnost. Připouští i lidské oběti, aspoň nepochybně původně, později nastává náhrada obětmi zvířat a plodin. Nicméně se v textech oceňuje jeho spravedlnost. Jde ovšem o spravedlnost zvláštního druhu: trestá za provinění až do třetího a čtvrtého pokolení. Vzniká otázka, jak s touto předpokládanou spravedlností smířit zlo postihující nevinného? Lze zlo tohoto druhu vůbec odvodit z podstaty spravedlivého tvůrčího principu?

Na tuto otázku odpovídá Job. Jde svým způsobem o velkolepou literární skladbu, která má patrně sumerský kořen. Převládajícím tónem skladby je bezvýhradná pokora. Nejsou tu motivy zcela starozákonní. Bohatý muž zbaven bohatství, rodina mu zemře, on sám je stížen nemocí, psi mu lížou rány a boláky. Trápí se, medituje sám i v dialogu s přáteli. Je na samém prahu vzpoury. Je to jakási pře s Bohem. (Přítel ho obviňuje z netrpělivosti.). Ve svém přesvědčení byl bezúhonným člověkem. Je příznačné, že ne on sám, ale jeden z přátel mu vysvětlí smysl utrpení. Všechno to byly zkoušky, jimiž Bůh ověřoval stupeň jeho ctností, víry, trpělivosti a pokory, která nakonec vede k tomu, že Bůh ho z trýzně vysvobodí a dá zpět, co měl. Ovšem i tak je to těžko smířitelné s jeho spravedlností a co víc - se vševedoucností.

Křesťanský Bůh je však jiný než Jahve. Je spravedlivý, ale bez rysů mstivosti, je to princip dobra, dobro o sobě. Tedy otázka dopuštěného zla je mnohem obtížnější: jak to všechno uvést v souladu s takto chápaným principem. Vynaložená práce teologů dobro uspokojivě nevyřešila. Koneckonců při monistickém pojetí vznikají tyto značné rozpory.

Pochopitelný je pokus o řešení již staroiránský, který je dualistický a počítá se dvěma proti sobě působícími bytostmi, Ahurou Mazdou (dobro, světlo) a Ahrimannem (zlo, tma). Obě bytosti mají stejné potence a šance a je snadné z nich dovodit dvojí stvořitelství. Křesťanská církev oficiálně vyznávala religiózní monismus na rozdíl od zoroastrismu a pod jeho vlivem vzniklých východních dualistických herezí v podobě manichejství. Manichejská hereze sahala až za vznik křesťanství. Mimořádně - sv. Augustin k ní patřil před svým obrácením. Jinak manichejství a další orientální hereze měly vliv na vznik učení bogomilů v Bulharsku. Ústředním motivem haeresis Bulgarorum byl dualismus. Bulharské legendy oplývají motivy vzájemných vztahů mezi Bohem a ďáblem.

Jak vidět, ďábel v lidových dualistických povídkách o stvoření má velmi podobnou roli. Ale nelze jen konstruovat přímou genetickou souvislost s oním íránským dualistickým pojetím. Pokus interpretovat takto existenci zla na světě při neuspokojivém výkladu, jak ho podává bible, je věc zážitku zkušenosti, pokusu vlastním rozumem toto vysvětlit. Můžeme předpokládat i nezávislý vznik těchto slovesně ztvárněných představ. Patří přece k obecně lidským a vždy a všude se vyskytujícím zkušenostem, které mohou být interpretovány Žshodně, a přece samostatně.

II.

Z uvedeného vyplývá, že ve Starém zákoně se ďábel vyskytuje velmi zřídka. Jeho úloha, funkce, činnost je velmi vágně naznačena. Jde o bytost ne dost jasně profilovanou. Naproti tomu, jak například svědčí značná frekvence typů dualistických povídek o stvoření, ve folkloru vystupuje neobyčejně často. Nadto jde o postavu poměrně jednoznačně profilovanou. A tak se před oči staví otázka, odkud a jak se ďábel toho druhu ve folkloru vzal, jestliže není pro něj v bibli podklad. K tomu Žještě přistupuje to, že ve Starém zákoně je málo odlišen od ostatních démonů. Ve folkloru naopak je od démonů jednoznačně diferencován. Lidová představa ďábla je konkretizována; jde o bytost jako by skutečně existující s materializovanými důsledky jejího působení. Ve folklórních žánrech je ďábel plastickou postavou.

Dále vyvstává otázka poměru ďábla folklórní tradice k ďáblu teologickému, tj. duchu. Není přesně taková, ale ne zcela bez souvislostí. Je to ďábel v zastaralé podobě, jak si jej představovala teologie středověku. Lidové povědomí mu dodalo konkrétnost a plastičnost. Jinak jde nesporně o jednu z nejčastějších postav folklórního podání. Ve výpravném repertoáru patří povídky o ďáblu k nejrozšířenějším cyklům.

Ze shora uvedeného vyplývá, že ďábel je až křesťanský. Mytologie evropských etnik - třeba germánská - tuto představu nezná. Představa jeho vzhledu se vyvinula postupně. Spisy církevních otců postupně rozpracovávají systematické učení o něm. Podle představ této teologie pekelná říše je mnohostupňová a hierarchizovaná. Také postavení ďáblovo bylo dogmaticky stále silněji určováno. Středověká literatura má také figuru ďábla, i když ještě dosti mlhavou. Ani v rytířské, ani dvorské epice nikdy nedochází k osobnímu střetnutí člověka s ďáblem. To se děje až v pozdním středověku. Toto období lze považovat za ďáblovo období v evropském kulturním vývoji. V tomto období se totiž také definitivně vytvářejí i jeho vnější znaky, jak je známe mimo jiné také z obřadních masek. Ďábel je výlupek ošklivosti. Má rohy, zakřivený nos, kulhá a smrdí sírou (pekelný smrad). Dnes běžné zobrazení vzniklo a rozšířilo se ve 12. století. Teprve od 15. století má ďábel koňské kopyto. V pozdním středověku tedy vznikla představa ďábla, jak běžná ve folklórním podání. Víra v ďábla se projevuje jako víra v realitu. Nové období rozmachu a integrity této představy přináší katolické baroko: kazatelská a ostatní náboženská literatura, jakož i duchovní píseň. Proti středověku je ještě více vystupňována názornost a také drastičnost a konkrétnost. Připomeňme například věčný pekelný žaltář (1666), který přeložil roku 1667 M.V. Šteyer. Jinak se ještě odvolejme na rétoriku a estetiku Loyolovu.

Vzniká nezbytně otázka, zda tento teologický ďábel středověk je totožný s ďáblem folklórní tradice. Odpověď je kladná ve dvou případech: duchovní lidová hra, a

pak značná část lidových pověstí, pokud mají kořen v didaktické literatuře středověku, tj. hlavně v exemplech. Kdy a jak se dostal ďábel poprvé do duchovního dramatu, lze jenom hypoteticky naznačit: patrně při scéně Kristova sestupu do pekla, kde ho Kristus přemůže a uková do řetězů. Třeba říci, že představovaný svět duchovní lidové dramatiky je veskrze křesťansky zabarven. (To je koneckonců pochopitelné, neboť lidové hry, zejména neobchůzkového typu, se vyvíjely poměrně pozdě až po seznámení s náboženským divadlem umělým a pod jeho vlivem repertoárovým a inscenačním.)

Ve folklorním vyprávění se vyskytují ojedinělé legendární nebo pověstní syžety, které vznikly tak, že se biblické příběhy jenom lokalizovaly do domácího prostředí vypravěčů. Podobný proces známe z českých koled. Teprve na křesťanském základě mohly vzniknout pověsti s tématy posedlosti ďáblem, vyháněním a zaklínáním ďábla. Nejznámější je typ, který fixoval v novele *Belphégor florentský teoretik státního zřízení* Niccolò Machiavelli (1469 - 1527). Je tu mimo jiné epizoda s exorcismem, zapuzováním ďábla. Tato novela nepochybně existovala i v ústním podání Machiavelliho doby. Samotný syžet je součástí evropského slovesného dědictví. Některé příběhy známe i z českého ústního podání. Český romanista a folklorista Václav Tille svého času označil tento typ podání podle Machiavelliho adaptace jako *Belfagor*. Pod tímto označením ho také nacházíme v české folkloristické literatuře.

Ale zaklínat, tj. provozovat exorcismus, nemůže každý: troufnout si smějí jenom zvláště zbožní a čistí kněží. Jinak ďábel neposlechne, vysměje se jim nebo je prozrazením tajného provinění zažene do úzkých, že toho musí nechat. Ještě častější je vyhánění ďábla z kostelů, domů a jiných míst. Tyto pověsti jsou nepochybně až křesťanské. Před přijetím křesťanství evropským národům exorcismus nebyl známostí. Některé pověsti o vypuzení ďáblů jsou dělány podle modelu biblického vyprávění o tom, jak Kristus vyléčil posedlého.

Jiná skupina pověstí o ďáblovi je bezprostředním reflexem středověkých exemplových příběhů. Patří sem především výstražné příběhy s tématem zákazů. Neklejš, nebo tě odnese ďábel. Nepřísahěj křivě... Svět sváteční den v neděli, nehraj v kostky, nehraj v karty, kuželky. Tyto zákazy spadají do širšího kontextu tabuovaných úkonů stejně tak, jako zákazy některých prací v určité dny. Ďábel je totiž po ruce všude, kde se děje něco zapovězeného, pocitovaného jako hřích. Pokouší člověka, aby odpadl od Boha, aby se rouhal svátostem. Nabádá ho k znesvěcení kostela, k nepoctivosti, nevěře, smilstvu, sebevraždě a jiným hříchům.

Středověká kazatelská exempla i pověsti vypravují, jak ďábel odnáší toho, kdo mu pro hřích neodčiněný propadl. Vypravuje se o tom názorně, s nárokem na věrohodnost, téměř jako očitá svědectví. Jde o neobyčejně kruté a krvavé příběhy: ďábel hříšnému zakrouží krk, zlomí vaz, utopí ho nebo ukope atd.

Poměrně přesně lze datovat dva výpravné typy, které si v této souvislosti zasluhují zvláštní pozornost. Jde jednak o ďábla v kostele (tzv. registr hříšníků), jednak o varovné příběhy o tanci. V prvním případě ďábel píše v kostele na pergamen hříšníky. Jmen už má tolik, že registr nestačí. Vezme pergamen do zubů a snaží se ho natáhnout. Při tomto pokusu se mu pergamen vysmekne a on třískne hlavou o zed'. Někdo ho uvidí a zasměje se. Tento syžet má vyznění smírné nebo tragické. Ale ani pergamen (ovčí nebo telecí kůže) nestačí na všechny hříšníky, aby ďábel měl u Posledního soudu sepsány všechny hříchy jako přitěžující materiál. Na to je potřeba kravská kůže. Tento syžet byl rozšířen latinskými, německými i českými sbírkami exempel. Nejstarší doklad se čte u Jacquese de Vitry (*Sermones vulga-*

res) z první poloviny 13. století. Pak byl syžet hojně přejímán pro kazatelské užití a dostal se i do folklorního repertoáru. Výskyt lze zaznamenat i ve výtvarném umění. V českém prostředí se objevuje na fasádě renesančního rožmberského městského paláce v Prachaticích. Na sgrafitové výzdobě je scéna, jak kněz u oltáře pozdvihuje, ale ženy vesele klepou. Jeden letící ďábel jim měchem fouká do uší a druhý zapisuje na pergamen, třetí, jehož registr je už plný, zuby zkouší pergamen natáhnout.

Varovné příběhy o tanci se vyskytují ve dvou verzích: s ďáblem na taneční zábavě a ďábel a maskovaní tanečníci. Existuje značné množství příběhů o ďáblu, který se objeví na taneční zábavě jako žádoucí společník. Přitom se s oblibou druží k děvčatům, která by ráda tančila, ale nemohou, protože jim utekl milý, anebo která sedí a nikdo si jich nevšímá. V jiném případě jde také o vášnivě tanečnice, které se nemohou dosyta vytančit, a dokonce se rouhají: I kdyby mě ďábel vyzval k tanci, neodmítla bych ho. Ďábel se objeví a s takovými odtančí až do pekla. Když se ďábel objeví a poznají ho, musí hudba hned přestat hrát k tanci a dotyční musí zanotovat nábožný chorál. Jinou záležitostí je patrně pohádkové zpracování. Verze o čertovi a Káče, jak se zdá, je naše specifikum.

Starobylejší než typ *Ďábel na taneční zábavě* je typ *Ďábel jako nadpočetný maskovaný tanečník*. Starobylejší proto, že chorovody *Žo svátcích* jsou starší než párový tanec žen a mužů. Vyprávělo se, že se ďábel jako neznámý a nepoznaný vmísí do skupiny maskovaných tanečníků. Ti ho považují za jednoho z nich a jenom najednou zvýšený počet a stupňující se rytmus až do extáze jim dají vyušíť, kdo je ten nadpočetný.

Tak jak pro typ *Ďábel v kostele* (registr hříšníků) i tady lze vysledovat předstupeň v kazatelských varovných exemplech. Ve starší didaktické literatuře totiž tanec se hrával neobyčejně velkou rolí. Ve spisech církevních otců, středověkých teologů, v usneseních církevních koncilů a ve vizitačních protokolech se to jen hemží varováními před tancem, ba přímo zápověďmi. Tuto řadu začíná již Jan Zlatoústý (+ 403), který vyslovil tezi: Kde je tanec, tam je ďábel. Exemplární povídky tohoto druhu tedy konkretizují motiv o tančícím ďáblu. Tak tedy vznikly příklady a pověsti, výstrahy a odstrašení, jejichž úkolem bylo vymýtit taneční příležitosti zděděné z pohanských časů. Zvláště to platí o pohanských tancích se škraboškami znázorňujícími demony.

Jinak někteří teologové vyslovují mínění, že ani v náboženském divadle nikdo nemůže představovat ďábla, kdo není s touto rolí vnitřně spřízněn. Velmi dlouho se v náboženském dramatu nepřipouštělo představovat ďábla. Člověk, který by to dělal, by mohl nebezpečně utrpět. Bylo nejen nebezpečné ďábla představovat, ale i vyslovovat jeho jméno. V některých případech existovaly opisné způsoby pojmenování, jmenná tabu a eufemismy. V našem prostředí to není nijak výrazné, ale například u Němců je neobyčejně rozsáhlý výběr takových opisných pojmenování.

III

Ve středověké vrstvě tkví také většina pověstí o paktu s ďáblem, i když je nutno přihlídnout ke starému substrátu, stejně tak k obecné situaci doby. Ve středověku se projevy velké duševní síly, pronikavého intelektu připisovaly spolku s ďáblem.

Albert Veliký, Theophrastus Paracelsus, Agrippa z Nettesheimu i Roger Bacon platili za čaroděje, černokněžníky a zaklínače ďábla. Za pozornost stojí don Enriquo Aragonský, markýz de Villeuo (1384 - 1434), který byl za svého života opovrhován a přehlížen. Lidé z něho učinili čaroděje nadaného zvláštní mocí. Údajně se uměl učinit neviditelným, dodával slunci barvu krve pomocí kamene heliotropu, pomocí měděné mísy vyvolával déšť a bouři a vynikl i dalšími neobvyklými kousky. V té době se utvářely také pověsti o židovském filosofu a učenci Maimonidovi (1135 -1204). V té době křesťanská Evropa měla také patrně své vlastní verze podání o homunkulovi. Jak jinak lze porozumět středověkým legendám o Paracelsovi a antickém římském básníkovi Vergiliovi. Právě tak jako středověcí židovští učenci věřili v autenticitu stvoření zlatého telete, rovněž mnozí křesťanští myslitelé středověku a renesance nebyli na pochybách o pravdivosti legendy o Vergiliově soše, do které básník vdechl život a přinutil ji, aby byla poslušná jeho přání v rozličných kouscích. Shora uvedení filosofové a učenci vykazují určité rysy podobnosti vědychtivých lidských duchů neznajících zábran ve svém bádání. Věřilo se rovněž dosti pevně, že věda koná zázraky.

Vztah středověkého člověka k ďáblu obsahoval také víru, že jeho (i jeho duchy pomocné) lze donutit, aby s člověkem uzavřel smlouvu a na jejím základě člověku sloužil. Avšak základ této tradice je značně starší. Myšlenka o paktu s ďáblem je patrně původem židovská. Ve vzrušené době kolem přelomu letopočtu se setkáváme s Talmudem, Kabalou a čarodějnickými knihami. Černá magie se skládala především z nekromantie a zaklínání satanů. To se dělo prostřednictvím šamanských praktik - tedy extáze, a formálním zaklínáním. S tím byly spojeny i krvavé oběti a pálení vonného koření. A také zaklínající, aby mu satani sloužili, musel se jim upsat krví.

Jinak je potřeba přihlédnout i k postranní tradici o zaslíbení ještě nenarozeného dítěte ďáblu. Zaslíbení dítěte není většinou k jeho škodě. V původní podobě šlo o děti zaslíbené bohům. Na Blízkém východě a u Židů se standardní situace objevuje v této podobě: nemohou-li se rodiče dlouho dočkat dítěte, slíbí je zaslíbit bohu, jestliže jim bude darováno. Tato archaická představa byla později démonizována a diabolizována. Typ zaslíbení ještě nenarozeného dítěte funguje rovněž jako epizoda v kouzelných a legendárních pohádkách. Pokud funguje samostatně, standardní situace vypadá takto: Člověk se ocitne v nouzi. Objeví se nadpřirozená bytost, která žádá za svůj výkon odměnu. Člověk jí má dát to, o čem doma neví. Ďábel například slíbujíc pomoc za slib: Dáš mi to, o čem doma nevíš. Muž nepomyslí, že je jeho žena těhotná.

Dohoda slibem je z hlediska relativní chronologie starší, než je úpis, smlouva podepsaná krví. Písemná smlouva může patrně pocházet až z doby, kdy se římské právní normy rozšířily k západním národům.

Existovaly dokonce návody, knížky s návody a formulemi, jak ďábla přivolat a dohodu uzavřít. Byly užívány ještě v 19. století. Pakt s ďáblem je v podstatě negativní protějšek úmluvy člověka s Bohem (zde funguje křest). Připomeňme, že ďábel je svým způsobem parodické napodobení Boha a jeho činů. Podobně sabat čarodějnic a černá mše rouhavá parodie bohoslužby. Také čertova babička, u které hrdinové slouží, je parodovaný protějšek Bohorodičky.

Ovšem - pověsti o paktu s ďáblem jsou pozdějším vývojovým stupněm. Časově předcházejí legendy o paktu s ďáblem, které mají jiné řešení a vyznění. Časově nejstarší doklad představy o tom, že člověk může dobrovolně uzavřít smlouvu s

děblem, je legenda ze 6. století o odpadlém knězi Theofilovi, který se zaváže ďáblu, aby získal zpět kněžský úřad. Ale protože lituje svého činu, P. Marie ho zachrání, vysvobodí z jeho moci, donutí ďábla, aby vydal zpět úpis podepsaný krví. Tedy jde o nejstarší doklad syžetu, který je čistě literární záležitostí. Vyvíjel se v psané slovesnosti až do jezuitského dramatu. Vynořuje se prakticky ve všech souborech mariánských legend, neboť jde o velmi výmluvný doklad odpuštění hříchů na přímou P. Marie. Kristus mu zpočátku totiž odmítá odpustit. P. Marie mu padne k nohám a připomíná všecko, co musela pro něj vytrpět. Kristus je překonán. Má to menší háček: Při své cestě do předpekí Kristus slíbil, že nebude ďáblu zasahovat do jeho oblasti. Proto P. Marie se sama vydá do pekla pro smlouvu. Podle schématu Theofila se vyskytuje řada podobných vyprávění. Je v nich sice motiv paktu, ale dominantou je mariánská legenda.

V průběhu středověku dochází také ke zvratu legendy o zachráněném smluvním partneru ďábla k pověsti o zatraceném spojenci. Poprvé se vyskytuje úspěch ďábla ve vyprávěních o papežích. Možná, že to překvapí, ale je to pochopitelné. Existuje středověká kritika papežství jako instituce i jednotlivých nedůstojných papežů, a to nikoli ze strany heretiků, nýbrž pravověrných teologů, kteří si byli se stále větší naléhavostí vědomi potřeby církevní reformy. Papežům byly vytýkány nejen osobní vady, neslučitelné s úřadem, nýbrž i jeho zneužívání. Nepořádky a zlořády v nejvyšší hierarchii církve se například koncentrovaly v podání o papežce Johaně.

Je pozoruhodné, pověsti o paktu s ďáblem se vynořily po smrti významných osob. Většinou to byli duchovní, zřídka laikové. Pověsti vznikaly také kolem papežů, kteří vedli nemravný život a intrikovali. Upsali se prý ďáblu, aby se stali papeži. Pakt byl uzavírán především kvůli hodnosti. Buďme však spravedliví: někdy šlo o difamace, pomluvy. Těmto obviněním se po své smrti nevyhnuli v 11. století papežové Silvestr II., Jan XIX., Benedikt IX., Řehoř VI. a někteří další ve stoletích následujících až do 15. století.

Jinou záležitostí jsou například čarodějnické procesy. Obžalovaní jsou prostí, neučení. Nešlo o pakt s motivy získat hodnost, vědění i rozkoše. Současně se shora naznačeným vývojem se mění motivace paktu. Zprvu jde při tom o moc a peníze, o světský zisk. Primárně je to touha po moci a povznesenosti, získání vlivu a bohatství, teprve později přistupuje motiv touhy po vědění, příznačný například pro pověst o Faustovi. Tedy namísto původních motivů je tu v popředí motiv vědeckého poznání. Jde o motiv učence, který vidí, že se vlastním úsilím dostal až na hranice lidského poznání a z vlastní síly dál už nemůže. Upíše se ďáblu toto omezení překonat, vědět více. Tento motiv sem nepřešel z legend. Souvisí spíše se situací přechodu k renesanci i se změnou původního scholastického obrazu světa. S postupem humanismu se totiž začíná věda emancipovat z teologie. Každý, kdo se vymaňoval ze scholastického způsobu poznání, byl podezřelý z kacířství a paktu s ďáblem. Za vyšší vzdělání v přírodních vědách se pykalo obvykle tím, že učenci a filosofové byli po své smrti pokládáni za čaroděje a spojence ďábla. Všechno světské bádání zpočátku stálo pod předznamenáním špatného svědomí. A pakt s ďáblem byl patrně jakoby konkretizací tohoto špatného svědomí nebo jeho symbolem. Renesanční postava učence - spojená s ďáblem - je ústřední, klíčovou postavou té doby. Je v ní ztělesněna všechna úzkost a svědomí vědy, která se odlučuje od teologie.

Na rozdíl od legend je pakt s ďáblem neodvolatelný, nezrušitelný. Ten, kdo se upsal, propadne peklu nevyhnutelně a bez milosti. Předtím mohl být hříšník zachráněn božím milosrdenstvím nebo přimluvou P. Marie. V těchto osobách není záchrana. Faust není jedinou figurou, která se upsala ďáblu. Existuje řada lokálních či regionálních postav. Připomíná se lužickosrbský Mištr Krabat, polský Mistrz Twardowski, který žil v 16. století v Krakově a poblíž města na Krzemionkách, jakož i severočeský čarodějný lékař Johann Anton Eleazar Kittel (1704 - 1783) ze Šumburku v Jizerských horách.

Prototypem pro lidovou knížku o Faustovi byl patrně německý učenec a znalec okultních nauk Georgius Faustus Sabellicus, který žil pravděpodobně v letech 1480 - 1540. Za svého života získal popularitu, která se stala východiskem pro fabulaci. Kolem této osoby se soustředila řada izolovaných historek známých i o jiných reprezentantech mohutnosti ducha. Nejstarší svědectví o historickém Faustovi pochází z pera proslulého humanisty Johannese Trithemia. Jeho rozsáhlé vědecké zájmy se staly předmětem závidosti. To se projevilo i tím, že byl podezírán z čarodějnictví. Toto povědomí o nekalém počínání a paktu s ďáblem přiznal zčásti sám, neboť se netajil tím, že studuje knihy o magii. Trithemius za svého života nepřesvědčil o tom, že magických praktik nepoužívá. Ještě větší pochybnosti vznikly po jeho smrti. Kolem jeho osoby se nakupily pověsti, které navazovaly na dřívější tradici. Podobně se podání zmocnilo Agrippy z Nettesheimu, takže nabyl rysů Fausta z pověstí.

Jinak Faust jako literární postava měl základ v ústní tradici, v historkách, které z velké části kolovaly ve studentském prostředí, v univerzitních kruzích. Tyto historky byly fixovány v knížce, která patrně zpětně ovlivnila ústní podání. Autorem knížky mohl být protestantský teolog odtud se dá vyvozovat motivace paktu. Jsou však pověsti, které neprošly tímto koloběhem. V nich se účel paktu přesouvá z duchovní na hmotnou stránku, jako tomu bylo původně. V pověstech v daleko nejčastějším počtu příkladů si ďáblu zaprodanci přejí peníze. A ďábel obyčejně ví už napřed, o koho usilovat: o toho, kdo je v nouzi. Objeví se a se zdánlivou účastí se vpytá na obtíže a nabídné pomoc. Smlouva je už také předem připravena a stačí kapka krve a jen podepsat. Neumí-li kdo psát, vede mu ďábel ruku nebo podepíše místo něho.

Vzniká otázka po vzniku pověstí tohoto typu. Patrně se lidem zdálo nápadné, když někdo najednou nabyt moci a majetku. Vznikal dojem, že to nemohlo být docela přirozené a nejsnadnější vysvětlení podával právě pakt. Nelze tedy nevidět podíl vzrušené fantazie závidivého okolí. K tomu však přistupuje ještě jiný vliv: církevní a vrchnostenské snahy varovat před pověrou, magií a kouzly. Osudy některých osob byly podány jako výstraha.

V pověstech se vyskytuje dvojí klasická postava ďáblově zaprodance: jednak čarodějnice (starší) a jednak svobodný zednář (mladší). Čarodějnice v pohádce je démonická, mytická bytost, ne člověk. Je na úrovni obdobných pohádkových bytostí: obrů, lidojedů, netvorů. Jde o bytost zlou ze své vlastní podstaty a moci. Obvykle sídlí stranou od lidské pospolitosti. Čarodějnice v pověsti je člověk ve své pospolitosti. Vede normální život a má obvyklý vzhled, až na skryté nepatrné znamení. Škodí, ale potají. Zlá není ze sebe, ale její moc je od ďábla. Škodí v ďábově zájmu a v jeho pověření. Je s ďáblem také spojena a stýká se s ním údajně i tělesně na sabatech, sněmch čarodějnic (incubus et succuba). Existuje skupina pověstí kolem letu na sněm čarodějnic. Vlastní pověsti nezobrazují způsob, jak se

naplnil z ďáblový vůle konečný osud podle paktu. Představa čarodějnice a jejího paktu s ďáblem je založena především na praxi čarodějnických procesů, které se sporadicky objevily od 13. století, strašlivý vrchol zaznamenaly v 16. a 17. století a doznávaly ještě v 18. století. Existuje rozsáhlá čarodějnická literatura, která vychází především z díla inkvizitorů J. Spengera a H. Institoria *Malleus maleficarum* (v německém překladu *Der Hexenhammer*) z roku 1486. Jde o systematickou příručku, jak odhalit a poznat čarodějnic, jak ji usvědčit a vynutit přiznání a jak trestat. V této příručce je zevrubně popsáno počínání čarodějnic ve službách svého pána, ďábla.

Zde se hodí doplnit pověsti o templářích a svobodných zednářích. Byly to v posledku difamace, které slibovaly stejně jako v případě čarodějnic i čarodějů značný ekonomický profit, neboť postiženým byl obvykle zabaven nemalý majetek. Také v případě templářů a svobodných zednářů byl údajně na číhané ďábel nebo byl jejich stálým průvodcem. Templáři se datují od roku 1119, kdy vznikla zvláštní uzavřená a privilegovaná společnost s rituálem. Měla postupně mocenské ambice politické i finanční. Zvláště mocná byla pařížská komenda. Původní přízeň panovníků a rozsáhlé statky na území křížáckých států i v Evropě umožnily tomuto rytířskému řádu provádět rozsáhlé finanční operace. Byli to svým způsobem bankéři. Konflikt s francouzským králem Filipem IV. Sličným vedl roku 1307 k vykonstruovaným obviněním a roku 1312 ke zrušení řádu papežem Klimentem V. Výkvět templářů byl zatčen a obviněn z rouhání, zapírání Krista, z homosexuality a sodomie. Byl rovněž připomínán satanský kult. Zarputilí byli upáleni. Poslední velmistr řádu J. de Molay, původně odsouzený k doživotnímu vězení, byl po odvolání vynučených výpovědí na příkaz francouzského krále upálen. Ojedinělé názvuky či vzpomínky na templáře se dlouho udržovaly v pověstech o jimi ukrytých pokladech, popřípadě o jejich posmrtném vystupování v podobě nočního přízraku.

Také pověsti o svobodných zednářích jsou datovatelné. Svobodný zednář jako ďáblův zaprodanec není starší, než první zednářská lóže, která byla roku 1717 založena v Londýně. Jakožto mladší vrstva svobodní zednáři přebírají leccos ze staršího substrátu, hlavně o čarodějnicích. V difamacích se ozývají motivy kultu satanova, černé mše a rouhání hostií. Motivem vzniku podání o svobodných zednářích byla jejich výjimečnost, tajuplnost, esoteričnost. Zednáři měli například složitý přijímací rituál, při němž fungovaly různé zkoušky a symboly, docházelo vlastně ke znovuzrození. Šlo o jakýsi druh iniciace. Ďábel podle některých představ byl při tom a doprovázel zednáře jako stálý průvodce. Podobně jako čarodějnicí slouží ďábel zednáři, a pak ho odnese do pekla. Příznačné je, že se tu zvláště frekventovaně vyskytuje motiv doložený už v pozdním středověku, ale teď skoro pravidelný v tom smyslu, že snad každý sebevrah byl tajný člen lóže, kterého odnesl ďábel.

IV

Probrali jsme dosud legendy a pověsti o ďáblu. Existuje však další velký okruh folklorních vyprávění o smlouvě s ďáblem, která mají jiný charakter. Máme na mysli okruh žertovných pohádek a humorek, v nichž se motiv paktu také vyskytuje. V pověsti má pakt vzápětí zlý konec, naproti tomu v pohádce a humorce často není ďábel vůbec schopen zvládnout to, co se od něj požaduje, takže přijde o očekávanou

kořist, duši. Jinak řečeno: je připraven o svou kořist, ošálen o svou kořist nějakou Istí. Ďáblův zaprodanec v pohádce je také jiná postava než zaprodanec v pověsti. Není to člověk, který by se odřekl Boha a zapřel ho. Je to veselý, chytrý hrdina, šibal, který je sám svým vtipem s to napálit ďábla. V tomto případě bychom už mohli hovořit o čertovi. Ďábel je bytost příšerná a děsná, čert je komický. Původní představa je oslabena. Čerta je možné obelstít, lze ho obehrát v kartách, zmlátit holí, chytit na dvojsmysl apod.

Je pravděpodobné, existuje určitá genetická souvislost s archaickými totemistickými představami a názory, v nichž fungují dohody zvířat a člověka. V případě totemových zvířat dochází k porušení dohody nebo k vytvoření takových podmínek, které jsou pro člověka výhodné. Chytrák, šibal oklame zvíře (později i čerta). Základní situaci představuje to, že silný a velký je oklamán slabým a malým zvířetem nebo člověkem. O slovo se hlásí triumfalismus. Patrně existují starší totemistické vzory, zejména vztahy člověka a zvířete, založené na dohodách.

Složitější je to u událostí, které se od skutečných odlišují větší nebo menší výstředností, jak v případě typu žertovných pohádek a humorek, kde šibal zaklíní oblutě (zvířeti, medvědovi, čertovi) ruku do rozštíplého dřeva. Tento případ je obvyklý zejména v syžetech, ve kterých hrdina čertovi zaklíní pařát, když se předtím dohodli, že ho naučí hrát na housle. I zde nalézáme totemistický vzor: vztahy dohody se zvířaty - totemy, při nichž člověk klame své partnery. Dalším substrátem, z kterého vyrůstají podání o čertech, jsou vyprávění o člověku a hloupých obrech tak, jak je známe ze skandinávské ústní tradice nebo středoasijských podání. Do tohoto pořadí patří rovněž obelstění obra Polyféma Odysseem. Zde se uplatňuje i tzv. Nikdo-motiv. Je nutné počítat i s tím, že čert (popřípadě ďábel) nastupuje na místo starších, původnějších bytostí lidového mýtu. Tak například ve strašidelném mlýně může vystupovat jak vodník, tak čert. Čert tu někdy funguje místo vodníka. V podáních o podvržených dětech se čert objevuje například místo divoženek. Čert tedy může substituovat, popřípadě překrývat starší substrát.

V evropském výpravném repertoáru se vyvíjejí dvě velké skupiny šťastně končících povídek o smlouvě s ďáblem (jmenovitě smluv, sázek a soutěží s čertem). Jednak se jedná o Istivé vysvobození duše zapsané čertu a jednak o humorné sázky a soutěže s čertem. Obě skupiny jsou pojaty do mezinárodního katalogu pohádkových syžetů Aarneho a Thompsona.

Často si může zaprodaný zachránit kůži, duši, když dokáže dát čertu úlohu, kterou on nemůže splnit. Někdy jde přímo o nemožnosti (adynata): narovnat kučeravé vlasy, chytit vítr a udělat na něm uzel, uhodnout, jaký pták je na stromě. Hrdina přitom ptáka umně vytvoří: ženu napřed vyválí v medu, dehtu a naposled v peři. Čert umí svést leccos: rozfouknout hromadu kamení, dláždít cestu před prudce pádicím koněm, ale dostane-li úkoly svrchu jmenované nebo další, je vedle, na to nedorostl, musí napálen o kořist odejít. Jindy čert dostane zapláceno stínem a člověk mu unikne. Někdy člověk místo jména na pakt napíše Otčenáš nebo jiná zbožná slova, a čert pocítí trýzeň a pakt vydá. Smlouvy mohou znít i tak, že dotyčný propadne čertu, až opadne z dubu poslední list: nikdy.

Jestliže jde ve všech příbězích, které sem spadají, o Istivé anulování ďábelského paktu, jsou to sázky a soutěže s čertem, které mají obecnější motivaci. Nejznámější je sázka, při níž má čert naplnit penězi pytel, který má dole otvor. Velmi rozšířená s velkým počtem variantů je smlouva sedláka s čertem o výnos žně, o rozdělení úrody. První rok sedlák sklízí, co je nad zemí (klasy) a čert dostává to, co je pod

zemí (kořínky). Příští rok se to vymění. Ale sedlák nasází brambory nebo řepu. Sedlák si bere hlízy nebo bulvy a čertu případnou natě nebo chřást. Tento syžet je mimochodem metatextem pro rčení *Mít nad někým vrch*. Rčení *To je ale silný tabák* vychází patrně z příhody s čertem, kdy čert použije pušky v domnění, že je to dýmka. Náboj mu vletí do chřtánu a on vyděšen vykřikne: *Zatracené, to je ale silný tabák*.

Nejhůře se vede čertu s kovářem. Ten s ním jedná poněkud násilně: zavře mu vousy do svěráku, nacpe ho do pytle, položí na kovadlinu a zpracuje ho kladivem, obrousí mu zadek apod. Čerta ani pekla se nebál hrdina oblíbené renesanční rozprávky kovář Paška z Puclíc. Kovář je takřka hrdinská postava: vyznačuje se fyzickou silou potřebnou pro výkon své profese. Jinak práce s hmotou, zpracování železa patřilo do prestižních a tajemných aktivit. K tomu ještě přistupuje tradiční mínění: tak jako kovář *krotí* oheň, *krotí* i démony.

Dosti často jsou humorky zánikovým stupněm vážně míněného vyprávění. Mění se například původní vztah čert a čarodějnice. Ona, původně výlupek zločinu stíhaného justicí, se zbavuje vážnosti. Ukazuje se, že se čert s čarodějnici vůbec nemůže měřit, protože ona je chytřejší, ale také mnohem horší než on. Původně spojenkyně čerta přerostla svému mistrovi přes hlavu.

V 15. a 16. století se stal čert mimořádně oblíbenou komickou figurou. Neexistuje žádná lidská situace, do níž by vyprávěči té doby čerta nebyli postavili. Tak mezi jiným tento dobový čert má chuť na ženění, protože slyšel, že manželství činí člověka svobodným a šťastným. Hledá rovnorodou a nejpodobnější ženu. Nakonec si vezme stařenu, která mu připraví hotové peklo, takže s ní nevydrží. Čert už tu není vládce pekel, už není schopen takových orgií, jaké pro něho vymyslel Malleus maleficarum. Mladá žena je pro něho příliš dychtivá milování. Do tohoto pořadí patří i novela Belphégor, kterou napsal florentský teoretik státního zřízení Niccolo Machiavelli (1469 - 1527). S tímto syžetem se setkáváme také v Líbezných nocích Gianfrancesca Straparoly, narozeného někdy mezi lety 1480 - 1490. Machiavelliho novela posloužila jako vzor i pro dramatiky alžbětinské Anglie.

Tato humorka má blízko lidovému divadlu, je s ním spřízněna tematicky. Zejména to platí o masopustních fraškách a šprýmech, vyznačujících se hrubou komikou. Čert tu vystupuje jako vysloveně hloupá figura. Odtud je malý krok k loutkovému divadlu, v němž je čert obvykle obelstěn a hlavně zbit, podlehne zpravidla Kašpárkovi, ale také čarodějnici, ba dokonce vlastní babičce.

Pro vývoj čerta od původního vtělení všeho zla do hlupáka je charakteristická složitost. Otázka zní, zda má tento směšný čert, obelstěný nebo zbitý, čert humorky, pohádky i masopustní frašky ještě něco společného s čertem Bible a středověké teologie. Nebo je to co do původu a kulturně-historicky zcela jiná figura? Odpověď je složitá: ano i ne.

Jak řečeno, ve Starém zákoně se nachází jistá ďábelská sázka s Bohem, ale ne mezi ďáblem. Máme na mysli Joba. Bůh ďáblu dovolí zkoušet stálost Jobovy víry v něho, v jeho spravedlivost, dovolí mu zkoušet Jobovu pokoru. Ďábel prohraje, Job se neproviní. Také v Novém zákoně probleskuje náznak představy o oklamáném ďáblu. Jde o příběh o tom, jak ďábel pokouší Krista: slibuje, že mu dá celý svět, bude-li se mu klanět. Bylo by možné s ním uzavřít smlouvu. Ale vzdor jeho lstivosti Kristus a zbožní ďábla přemáhají. Ať ďábel dělá, co chce, ať se sebevíc namáhá, ať užívá lsti nebo hrubého nátlaku, je podle biblického a církevního pojetí nakonec přemožen. Jeho úsilí zvrátit Boží úmysl spasit lidstvo je bezvýsledný.

Tam, kde ďábel činí proti Bohu, je jeho konání tedy bez nebezpečí a vynaložení síly, které k němu nevede, působí komicky. Jako prosazovatel zla se ďábel ve světě spásy a milosti zesměšní. Ďábel je tak vlastně poražen svou původní zbraní, Istí. Už církevní otcové chápali vykupitelské dílo Kristovo jako ďáblovu obelstění. Představa, že Kristus svým zbožným podvodem (pia fraus) přemohl ďábla, víru, že svým vtělením a svou smrtí na kříži vykoupil lidstvo se nachází již u Řehoře z Nissy, Ambrože, Lva Velikého aj. To jsou také rysy, které se odrazily svým způsobem v beletrii. Tak například Dante v Božské komedii dal padlým zlým andělům (tak se také vykládá původ ďábla) komické rysy.

Tak to měl rád středověk, patrně proto, že vládla radostná víra a vědomí, že ďábel v podstatě po Kristově vykoupení nemůže už nikomu ublížit nebo také možná proto, že se takto burleskně projevila ona zmíněná raně křesťanská teorie, že Bůh vlastně podvedl ďábla, když vydal Syna na smrt, který potom vstal z mrtvých. Tělesné ztýrání, které čert trpí v pohádce, pověsti a loutkovém divadle, je předznamenáno již ve středověké duchovní poezii. Ještě ubožejší je jeho obraz, když jsou to ženy, jejichž konání ďábel podlehne.

Folklorní slovesnost se ďábla (vlastně našeho čerta), hloupého a napáleného, zmocnila v daleko větší míře než oficiální básnictví. V ní se má ukázat princip zla ve své bezmocnosti. Je to v souhlase s obecným základním záměrem: demonstrovat vítězství dobra nad zlem. Jak vidět, takto pojatá postava ďábla odpovídá lidové potřebě, lidovému pocitu spravedlnosti a řádu. Člověk chce vidět, že zlo nemůže získat moc nad člověkem. Tak ďábel stále více ztrácí svou nebezpečnost a takto stále více ustupuje do pozadí starší svůdce a trapiče.

Ze shora uvedeného vyplývá, že představa ďábla je neobyčejně složitá a komplikovaná. Jen s velkými obtížemi lze rekonstruovat její modelaci. Pokusili jsme se pojednat o jedné z klíčových představ, která reprezentuje určitým způsobem strukturovanou mentalitu. Nadto máme co do činění s mentalitou kroužící kolem příběhů. Ve folklorním podání má představa ďábla bohaté motivické zastoupení. Tato představa navozuje i filosofické otázky, zejména hledání odpovědi na otázku, odkud se bere zlo na světě. Jinak padají na váhu i otázky moci a bezmoci člověka, přirozených a nadpřirozených sil, sankce shora apod. Ale to je záležitostí dalšího bádání.

Literatura:

- Bratranek, F. T.: Výklad Goethova Fausta. Praha, Odeon 1982.
Bugaj, R.: Nauki tajemne v dawnej Polsce - Mistrz Twardowski. Wrocław - Warszawa - Kraków - Gdańsk - Łódź, Ossolineum 1986.
Dvořák, K.: Soupis staročeských exempel. Praha, Univerzita Karlova 1978.
Fischer, O.: Einführung in Goethes Faust. Praha, Státní nakladatelství 1929.
Horálek, K.: Folklor a světová literatura. Praha, Academia 1979.
Kolár, J. /ed./: Historia o životu doktora Jana Fausta. Praha, Academia 1989.
Kretzerbacher, L.: Teufelsbündner und Faustgestalten im Abendlande. Klagenfurt: Verlag des Geschichtsvereines für Kärnten 1968.
Messadié, G.: Obecné dějiny ďábla. Praha, Odeon - Argo 1996.

Neubauer, Z.: Faustova tajemná milenka. K faustovskému mýtu nad Havlovým Pokoušením. Zlín, Archa s.d.

Patočka, J.: Smysl mýtu o paktu s ďáblem. In: Létařská ryba 1 (Studentský časopis filosofické fakulty UK). Praha s.d., s. 12 - 16.

Peukert W.- E.: Deutscher Volksglaube des Spätmittelalters. Stuttgart, W. Speemann Verlag 1942.

Pokorný J. /ed.:/ Kniha o Faustovi. Praha, Mladá fronta 1982.

Pulec, M. J.: Severočeský Faust. Ústí nad Labem, Severočeské nakladatelství 1988.

Šalanda, B.: Foklór, tradice a stereotypy. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1990.

Šindelář, B.: Hon na čarodějnice. Praha: Svoboda 1986. Zíbrt, Č. /ed.:/ Historia o životu doktora Jana Fausta. Praha, Nákladem J. Otty 1903.

Summary:

Devil in Folklore

This paper studies the Devil as a demonologically important figure, focusing mainly on the formation of this figure within a European cultural context. In the creation of this demonic figure, several influences were mingled, for example the Iranian concept of dualism, in which the noble lord Ahur Mazda stood against Ahriman. The impact of this concept is traceable in the so-called *dualistic tales of creation* where two opposite creative principles — God and the Devil - take part. The Scandinavian, as well as Middle Eastern, oral traditions about uncivilized giants should not be overlooked either. We can also identify it in transformations of totemic images, especially in cases of contracts, agreements, and contests related to totemic animals and, later on, giants and devils. The figure of the Devil is the result of complex transformations and mutual influences from many ideological substrata, the apocryphal traditions being one of them.

This paper also takes into consideration genre differentiation in narratives about the Devil. The genre of the fairy-tale, for example, is typical in not presenting the Devil as a dangerous creature. On the contrary, the Devil in fairy-tales can be cheated, bluffed, proved stupid. His dangerousness is decreased through ridicule. Devil figures in legends are presented in much the same way as in Christianity, even though they were not originally fallen angels, but demons representing natural forces, as well as personifications of underground aspects of natural phenomena.

This paper also mentions the role of medieval exempla in the formation of warning stories about the Devil. Most legends about a contract with the Devil have their roots in this medieval stratum as well, and the paper discusses the medieval scholar Faust's agreement with the Devil in this broader context. Attention is also paid to witch-hunts, and legends involving the Templars and Freemasons.

The Devil became a comic figure as early as the 15th and 16th centuries (see for example Machiavelli's novel *Belphegor*) and was introduced into farces. Folklore adopted the figure of the stupid Devil to a far greater degree than high poetry did. It presented him as a personification of the helplessness of evil and, by doing so, it illustrated a generally accepted idea of the victory of good over evil.

This paper attempts to discuss one of the key concepts representing a specifically structured mentality.